

UVOD

Istorija književnosti Nizozemlja počinje rečenicom *Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic enda thu - wat unbidan we nu?* («Sve su ptice svile gnezda, samo nismo ti i ja – šta čekamo sada?»). Kada ju je u jednom engleskom manastiru na margini knjige zabeležio flamanski kaluđer-prepisivač, u delti velikih reka Shelde i Rajne svitao je dvanaesti vek i govorilo se staronizozemskim ili jednostavno *Diets* tj. narodski – jezikom koji čini osnovu današnjih dijalekata ali i zvaničnog jezika koji ih natkriljuje: normiranog, zajedničkog jezika Kraljevine Holandije i belgijske pokrajine Flandrije. Istorijski razvoj tog područja, koje je samo nakratko - tokom vladavine Karla V, i tri veka kasnije, tokom kratkotrajne vladavine Vilema I - predstavljalo političku celinu, doveo je do šarenolikosti u upotrebi naziva za današnji, zajednički jezik. Svojevremeno se zvao *Diets* ili *Nederduytsch*, mi ga zovemo holandski, ali i flamanski, drugi *Dutch* ili pak *néerlandais* odnosno *Niederländisch*. Sami govornici ga zovu *Nederlands*, što u prevodu glasi nizozemski. Za taj termin sam se odlučila zato što poštujem želju govornika da svoj jezik smatraju zajedničkim i jedinstvenim. A kako stoji stvar sa književnošću? Da li se književnost pisana na nizozemskom onda jednostavno može nazvati nizozemskom književnošću? O tome već ne postoji saglasnost među govornicima tog jezika, pogotovu onima iz literarnih krugova. Razlike u političkom, konfesionalnom i kulturnom razvoju dovele su do toga da većina uprkos zajedničkom jeziku ipak smatra da su u pitanju dve kulture pa samim tim i dve književnosti. Takvom shvatanju se delimično priključujem zbog prisutnih razlika¹ u tematskim i stilističkim preokupacijama ali i u recepciji kao i u prihvatanju ili pak odbijanju uticaja susednih, velikih kultura. Reč će, dakle, biti o holandskim² i flamanskim³ autorima u okviru književnosti na nizozemskom (*Nederlandstalige literatuur*).

Stara književnost

Sudeći, dakle, po prvom zabeleženom stihu, najraniji centri moći i duhovnosti, skoncentrisani po manastirima, nalazili su se na jugu nizozemskog govornog područja. O tome svedoče i kasniji tekstovi, tad već pisani na srednjonizozemskom i nastali u 13. i 14. veku u Brabantu. Jedan od najosobnijih žanrova srednjeg veka – misticizam – (čiji je uzlet započeo delima rajnske kaluđerice Hildegard od Bingena) obogaćen je izuzetnim literarnim dometima brabantke kaluđerice Hadevih (*Hadewych*, ?-1248) i, nešto kasnije, opata Jana van Risbruka (*Jan van Ruusbroec*, 1293-1381)⁴. Duboko promišljena i proživljena religioznost ostaće jedna od konstanti književnosti ovog područja.

Najznačajniji svetovni pisac srednjeg veka, Hendrik van Veldeke (*Hendrik van Veldeke*, 1128-1190), potiče iz Limburga. Svoje dvorske romane (*hoofse roman*), hagiografije (*Sint Servaes-legende*, ca. 1165) i ljubavnu poeziju (*minnepoëzie*) stvarao je pod uticajem francuskih trubadura, delom na visokonemačkom, delom na svom rodnom limburškom dijalektu. Zahvaljujući srodnosti jezika i pesnikovoj službi na tirinškom dvoru, njime se kao najvećim liričarem diči i nemačka istorija književnosti. Pesničko umeće koje ga je krasilo nastaviće sve do današnjih dana da odlikuje i većinu značajnih holandskih i flamanskih autora, čineći liriku jednim od najistaknutijih žanrova.

¹ Zanimljivo je s tim u vezi spomenuti da najveći broj savremenih flamanskih autora objavljuje svoje knjige u Holandiji s obzirom da je to tržište dva i po puta veće. Moć tržišta održava tu različitost u okvirima prihvatljivog a veoma često i zanemarljivog.

² U odrednici su označeni sa NL

³ U odrednici su označeni sa B

⁴ Za prevode delova njihovog stvaralaštva vidi Erazmo 2/1993 i 3/1994

Od ostalih srednjovekovnih žanrova koji imaju neprekinuti razvoj do u današnje dane treba istaći još četiri: putopisni, didaktični, satirični i dramski.

Onaj prvi neraskidivo je vezan za geografski položaj Nizozemlja i njegovu pomorsku tradiciju: kao rođeni moreplovci, Holanđani i Flamanci još od prvih srednjovekovnih hodočasnika⁵ neguju putopisnu prozu (*De reis van Sint Brandaan*, ca. 1175) postizujući i danas izuzetne domete u tom žanru (Sejs Notebom, Live Joris i dr.).

Još izraženiji će se pokazati uticaj didaktične književnosti koja je otpočela sa Jakobom van Marlantom (*Jacob van Maerlant*), poreklom iz okoline Briža, kome je enciklopedijski karakter i obim dela (*Der naturen bloeme*, ca. 1270) doneo titulu oca svih nizozemskih pesnika (*vader der Dietsche dichtren algader*).

Satira je, pak, iznedrila najsnažnije i najvitalnije delo rane književnosti: «Lisca Rejnarda» (*Van den vos Reynaerde*, ca. 1275), nastalog na osnovu starofrancuskog uzora. Ovakav vid društvene kritike u današnje vreme najbolje dolazi do izražaja u veoma bogatoj ponudi tekstova za kabare (Šmit, Karmihelt, Bomans, De Jonge, Van Koten, Hans Dorestejn). Najstarije drame na nizozemskom (*Abele spelen*), nastale sredinom trinaestog veka, otpočinjale su viteškim temama a obavezno se završavale satiričnim parodiranjem ideala (*sotternije*).

Humanizam i renesansa

Na prelazu između srednjeg i novog veka dolazi do velikog procvata gradova (Briž, Hent, Antverpen, Brisel, Leven⁶) i omasovljenja literarne proizvodnje na narodnom jeziku kroz tzv. retoričke komore (*rederijkerskamers*) koje su književnost videle kao festivalsku zabavu građana ali i kao moćno sredstvo društvene kritike. Od mnogih dela nastalih na narodnom jeziku sud vremena je izdržalo samo nekoliko alegorijskih pozorišnih komada (*moraliteit*), naime *Elckerlyck* (ca. 1475), koji je u prevodima na nemački (*Jederman*) i engleski (*Everyman*) stekao međunarodnu slavu, i snažna i životna *Mariken van Nieuweghen* (ca. 1500).

U četrnaestom i petnaestom veku se može registrovati povećana literarna aktivnost severno od velikih reka. U pitanju su pre svega veliki duhovni centri kakvi su bili manastiri u Utrehtu i na reci Ejsel. Naporedo sa književnošću na narodnom jeziku (*Zuster Bertken*, 1426-1514) tu cveta i ona na latinskom. Od ogromnog značaja za dalji razvoj duhovnosti, i to ne samo u okvirima Nizozemlja, pokazaće se delatnost dvojice kaluđera koji su propagirali povratak osnovama hrišćanstva. Jedan od njih je bio Hert Hrote (*Geert Groote*, 1340-1384), začetnik pijetističkog pokreta *Moderne Devotie*, preteča reformacije i prevodilac Jana van Risbruka sa latinskog. Drugi je bio njegov nastavljac Tomas a Kempis (*Thomas a Kempis*, 1380-1471) sa delom *Imitatio Christi*. Najpoznatiji učenik ovog pokreta postaće Deziderije Erazmo (*Desiderius Erasmus*, 1466-1536) čija «Pohvala ludosti» (*Laus stultitiae*) predstavlja jedan od vrhunaca svetske kulturne baštine.

Rascep

Reformacija, pokrenuta 1517. u Nemačkoj, vrlo brzo će uskovitlati i sučeliti duhove u Nizozemlju, tada pod vlašću španskog ogranka Habsburgovaca. Novo učenje će ponajpre uhvatiti korena među flamanskim građanstvom, iscrpenim visokim nametima, ali i plemstvom zabrinutim za svoje lokalne privilegije.

⁵ Za najstarije putopise u kojima se opisuju srpski prostori (15. i 16. vek) vidi Novaković-Lopušina, 1999.

⁶ U Levenu je 1426. osnovan najstariji univerzitet Nizozemlja

Samo desetak godina nakon Luterovog isticanja teza u Vitenbergu, osim pristalica javio se i prvi žestoki kritičar novog učenja: antverpenska učiteljica Ana Bejns (*Anna Bijns*, 1493-1575), talentovana polemičarka koja je u najboljoj tradiciji retoričkih komora osula literarnu paljbu po Luteru i njegovim sledbenicima. Za današnje generacije ona je postala simbolom radikalnog feminizma.

Erazmov humanizam i religiozna tolerancija dobili su, dakle, takmaca u vidu vatrenih pobornika obe ostrašćene strane. Renesansne uticaje Francuske i Italije (soneti, ode), koje je među prvima počeo da primenjuje Jan van der Not (*Jan van der Noot*, 1540-1596), nadglasale su u drugoj polovini 16. veka ratne trube i patriotske pesme (*geuzenliederen*) pobunjenih protestanata pod vođstvom Vilema Oranskog (*Willem van Oranje*, 1533-1584), rodonačelnika vladajuće dinastije u Holandiji.

Osim protiv korupcije unutar katoličke crkve, dobar deo stanovništva Nizozemlja ustao je i protiv španske vlasti. Taj s početka konfesionalni a zatim i nacionalni pokret, čija je borba u istoriju ušla kao Osamdesetogodišnji rat (*Tachtigjarige oorlog*), imao je nakon propalih pregovora sa španskom krunom potrebu za formiranjem i isticanjem sopstvenog nacionalnog identiteta. Ne treba zato da čudi što je upravo u to vreme, najverovatnije iz pera jednog Vilemovog prijatelja i saborca (*Marnix van St. Aldegonde?*), nastala i današnja holandska himna (*Wilhelmus*).

Zlatni sedamnaesti vek

Presudan istorijski događaj za dalji razvoj Nizozemlja bio je pad Antverpena (1585) u ruke Španaca. Podela teritorije, ozvaničena Minsterskim mirom (1648) nakon niza bezuspešnih pokušaja obeju strana da objedine Nizozemlje pod svojom vlašću, rezultiralo je ne samo političkom i konfesionalnom već i jezičkom i kulturnom deobom. Zbog ogromnog odliva mozгова i kapitala, Flandrija je zapala u viševekovnu učmalost, a na severu je zahvaljujući tom talasu izbeglica došlo do naglog procvata Amsterdama, Harlema, Lejdena, Haga... Severno Nizozemlje obasjao je Zlatni 17. vek.

Prvim protestantskim univerzitetom osnovanim 1575. u Lejdenu rukovodila su dvojica slavni neolatinskih pesnika: Jan van Haut (*Jan van Hout*, 1542-1609) i Janus Dusa (*Janus Dousa*, 1545-1604). Uz pomoć znamenitih filologa kao što su bili Jozef Skaliger (*Joseph Scaliger*, 1540-1609) i Justus Lipsijus (*Justus Lipsius*, 1547-1606) tu je na osnovama protestantski⁷ obojenog humanizma oformljena buduća intelektualna elita (P.K. Hoft, Jakob Kats, Konstantejn Hajhens, Hugo Grocijus i dr).

U Amsterdamu se radom na izgrađivanju identiteta i jezika novonastale nacije bavilo nekoliko značajnih autora. Hendrik Laurens Spihel (*Hendrik Lourensz. Spiegel*, 1549-1612) se u svom delu «Dijalog» (*Twe-spraak*) pozabavio izražajnim mogućnostima jezika i njegovom standardizacijom. Zanimljivo je da se u toj prvoj holandskoj gramatici jezik još uvek naziva niskonemačkim tj. *Nederduytsch*. Dirk Volkerts Kornhert (*Dirk Volkertsz. Coornhert*, 1522-1590) se u svom delu «Umeće ispravnog življenja» (*Zedekunst dat is wellevenskunste*)⁸ posvetio etičkom vaspitavanju građanstva na osnovama neostoicizma, tako bliskog protestantizmu. Karel van Mander (*Karel van Mander*, 1548-1606), inače brabantka izbeglica poput mnogih, sastavio je zbornik biografija najpoznatijih slikara Nizozemlja⁹, a P.K. Hooft (*P.C. Hooft*, 1581-1647) je postavio temelje nacionalnog pamćenja svojom minucioznom

⁷ Iako je protestantizam proglašen za državnu veroispovest, ipak ne treba zanemariti činjenicu da je skoro polovina stanovništva i dalje bila katolička. Neki autori su se čak vraćali u naručje crkve, poput Van der Nota i Vondela. Što se južnog Nizozemlja tiče, jezuite su u potpunosti kontrolisale neveliku literarnu produkciju.

⁸ Za prevode odlomaka iz ovog dela vidi Erazmo 3/1994

⁹ Za prevode odlomaka iz ovog dela vidi Erazmo 2/1993

istorijom Osamdesetogodišnjeg rata (*De Nederlandsche historien*). Veliki uzlet proze dopunili su još putopisni dnevници Barentsa (*Willem Barentsz.*, 1550-1597), Bontekua (*Willem IJsbrantsz. Bontekoe*, 1587-1657) i Overbekea (*Aernout van Overbeke*, 1632-1674), nastali u jeku najveće ekspanzije Holandije i njene afirmacije kao jedne od vodećih kolonijalnih sila.

Najznačajniji impuls standardizaciji jezika kroz integraciju regionalnih uticaja dao je, ipak, prevod Biblije (*Statenbijbel*, 1637) koji je naručila i finansijski podržala staleška skupština (*Staten-Generaal*) po kojoj je prevod, ovog puta sa grčkog i hebrejskog, i dobio ime. Na polju religioznog pesništva glavni ton su, dakle, davali propovednici. Ta dominacija propovedničkog tona pratiće holandske književno stvaralaštvo sve do novijih dana i davaće povoda za značajne literarne pobune i promene.

Taj didaktični gen književnosti na nizozemskom dobio je svoj izuzetan izraz u žanru koji se, mada italijanskog porekla, može smatrati tipično holandskim: u amblematici. Amblem kao spoj piktograma (*imago*), naslova (*inscriptio*) i popratnog teksta (*subscriptio*) plenio je tadašnju čitalačku publiku najverovatnije zbog svoje višeznačnosti: u ime moralne pouke moglo se nekažnjeno aludirati na greh. Među najznačajnije stvaraoce ovog žanra treba spomenuti Ramera Visera (*Roemer Visscher*, 1547-1620) i P.K. Hofta, ali ih sve po dalekosežnosti uticaja prevazili Jakob Kats (*Jacob Cats*, 1577-1660). Tatica Kats, kako su iz milošte zvali ovog pravnika, političara i neumornog kalvinističkog moralizatora. Njegove amblematske zbirke «Ambleme vrlina i ljubavi» (*Sinne- en minnebeelden*) i «Brak» (*Houwelijck*) prodate su za kratko vreme u preko pedeset hiljada primeraka, što je za ono vreme predstavljalo neviđen bestseler. U mnogim porodicama je sve do duboko u 19. vek Kats bio jedina lektira pored obavezne Biblije.

Što se kritike društva tiče, srednjovekovna tradicija satire nastavila se kroz komedije (*klucht*) na sočnom, narodnom jeziku, što autora kakav je bio Herbrant Adrijans Bredero (*Gerbrand Adriaensz. Bredero*, 1585-1618) i dandanas čini aktuelnim. Zanimljivo je da su u tzv. Turskim dramama (Abraham Kemp i dr.) političke intrige na turskom dvoru poslužile kao egzotični medijum za iznošenje domaćih moralno-političkih dilema.

Renesansne ideale univerzalnog i galantnog stvaraoaca najbolje je oličavao Konstantejn Hajhens (*Constatijn Huygens*, 1596-1687) koji se proslavio u više žanrova, ali najviše u poeziji (soneti).

Od druge polovine 17. veka se javljaju prvi znaci uštogljenosti, najpre u pozorištu (*Nil Volentibus Arduum*) koje se okreće francuskim klasicističkim uzorima. Zahvaljujući majstorstvu stila i poučnoj istoričnosti svojih drama, samo su Vondel (*Joost van den Vondel*, 1587-1679) i Hoft izdržali probu tog novog, formalističkog vremena.

Zaparloženi osamnaesti vek

Još s kraja 17. veka počelo je slabljenje političkog i ekonomskog položaja Republike sedam ujedinjenih provincija. Razlog tome je između ostalog bila žestoka konkurencija moćnih suseda, Francuske i Engleske. A upravo su iz tih zemalja dolazili i najsnažniji kulturni impulsi. Nemajući, međutim, snage za autentične zamahe, holandska intelektualna elita je u sedamnaestom veku većinom zapala u epigonstvo i sitnoburžujsku samodovoljnost. Po ustaljenom simbolu tog staleža, perici, nazvan je čitav period: *pruikentijd*.

Od prosvetiteljstva, koje je u evropskim razmerama obeležilo 18. vek, u Holandiji je najprihvaćenija bila njegova racionalna, didaktična strana. Po uzoru na engleski časopis *The Spectator* nastao je *De Hollandsche spectator* (1731-1735) sa priložima kojima je primarni cilj bio da obrazuju i kulturno uzdižu građanstvo. Jedan od najzapaženijih autora tih priloga

bio je Justus van Efen (*Justus van Effen*, 1684-1735). Osim časopisa, pogodan medijum za širenje prosvetiteljskih ideala bila su i udruženja (*genootschappen*). Naziv jednog od njih jasno svedoči o programskoj orijentaciji: Društvo za opštu dobrobit (*Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*). Rezultat je bio vredan hvale: nicale su škole, formirani su fondovi za stipendije, osnivane su biblioteke, muzeji, izložbeni saloni...

Po uzoru na Francuze, priređivane su i prve enciklopedije, kao što je ona A. G. Luiskijusa (*A.G. Luiscius*), objavljena 1724-1734. Zahvaljujući njoj, šire holandsko čitalaštvo se po prvi put na naučnopopularan način upoznalo i.o. sa postojanjem Srbije i Crne Gore.

Poučnost je bila imperativ ne samo priručničke već i literarne proze. Sud vremena izdržao je jedan zanimljiv književni duo: Betje Volf (*Betje Wolff*, 1738-1804) i Ahje Deken (*Aagje Deken*, 1741-1804). Ove dve dame iz građanskog miljea, od kojih je jedna bila udata za sveštenika, sa oduševljenjem su prihvatile epistolarnu formu po ugledu na francuske (Ruso), engleske (Richardson, Stern) i nemačke (Gete) uzore. Samo, bez one izražene sentimentalnosti koja je karakterisale druge književnosti. Jer, valjalo je pre svega obrazovati i prosvetliti, najradije na primeru neuke, zavedene devojke: «Povest gospođice Sare Burherhart» (*Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*, 1782). U njihovim sjajnim opisima svakodnevnog života holandske građanštine nazire se realizam koji će postati glavno odličje holandske književnosti. Verovatno zbog te uvrežene racionalne crte, sentimentalizam kakav je ispoljio Rejnvis Fejt (*Rhijnvis Feith*, 1753-1824) sa svojom «Julijom», koja je svojevremeno čak prevedena na francuski, nemački i ruski, nije imao ozbiljnih sledbenika.

Posebno mesto u okviru epistolarne forme zauzima holandska plemkinja Bela van Zajlen (*Belle van Zuylen*, 1740-1805) koja je veći deo svog života provela u Švajcarskoj i koja je pisala isključivo na francuskom. Njena slobodoumnost i otvorenost u vezi bračnih stega i uloge žene u društvu, najjasnije izražena u prepisci sa dugogodišnjim ljubavnikom, osigurale su joj kasno ali zaslužen priznanje današnje kritike i publike.

Prostora za dozvoljeno maštanje pružao je oduvek putopisni žanr koji u ovom veku dobija avanturističke dimenzije (*Heinsius*). Neke od putnika, kao plemića Joana Raje van Brekelervarta (*Joan Raye van Breukelerwaert*, 1737-1823), putešestvije vodi kroz Srbiju o čemu izveštava u svojim pismima koje je ilustrovao crtežima Petrovaradina, Zemuna, Jagodine...

Daleki predeli takođe nastavljaju da služe kao dekor za kritiku sopstvenog društva (*Hendrik Smeeks, J.A. Schasz*), ali holandske 'robinzonijade' i 'guliverijade' ne dostižu nivo Defoa i Svifta.

'Plemeniti divljaci' dalekih meridijana, ali i deca plenili su prosvetljenog građanina svojom prirodnošću, podstičući opštu potrebu za oblikovanjem i usavršavanjem. Hijeronimus van Alfen (*Hieronymus van Alphen*, 1763-1803) osvojio je čitalaštvo jezikom, prilagođenim razigranom detinjem uzrastu u zbirci «Pesnice za decu» (*Kleine gedigten voor kinderen*)

Što se poezije za odrasle tiče, duhovna doživljava uzlet sa Janom Lajkenom (Jan Luyken, 1649-1712) i njegovom «Časnom i kreposnom pesmaricom» (*Zedelyke en stichtelijke zangen*). U svetovnoj dominira pastoralna. Ta rustična idila je u Holandiji istinski proživljena, jer najpoznatiji pesnik ovog žanra, Hubert Kornelis Pot (*Hubert Kornelisz. Poot*, 1689-1733), bio je – seljak. Tek pred kraj veka je pastoralna i ljubavna poezija dobila lepršavost rokokoja i emotivnost ranog romantizma zahvaljujući Jakobusu Belamiju (*Jacobus Bellamy*, 1757-1786), koji je konačno osvojio malo prostora za izlive spontanijih osećanja.

Devetnaesti vek

Romantizam i bidermajer

Vihor društvenih tenzija koji je zahvatio čitavu Evropu krajem 18. veka, sa Francuskom revolucijom kao kulminacijom, nije mogao da zaobiđe ni Holandiju. Širom kontinenta budila su se nacionalna osećanja kao reakcija na despotsku vlast. U južnom Nizozemlju je ta vlast bila strana, austrijska. U Holandiji se nezadovoljstvo manifestovalo u sukobu liberalno nastrojenih Patriota i dinastijski privrženih Oranžista. Jednima su oči bile uprte u Francusku, drugima u Englesku.

Ako književnost shvatimo kao barometar društvenih dešavanja, onda možemo konstatovati da je holandski romantizam pre svega ispoljio reakcionarne osobine, o čemu svedoče autori kao što su bili Vilem Bilderdejk (*Willem Bilderdijk*, 1756-1831) i njegov učenik Isak da Kosta (*Isaac da Costa*, 1798-1860). Politički gledano, oni su bili za održanje feudalnih društvenih odnosa, uključujući i kolonijalno robovlasništvo, a literarno su taj svoj stav izražavali fasciniranošću srednjim vekom i zanosom velikih osećanja. Konvertit Da Kosta, po poreklu portugalski Jevrejin, pod Bilderdejkovim je uticajem postao jedan od vodećih ličnosti ultrareligioznog protestantskog pokreta poznatog pod imenom *Réveil*, iz kojeg je kasnije iznikla Antirevolucionarna stranka.

Fasciniranost istorijom kao i oslobađanje osećanja od stega razuma spada, zapravo, u opšta obeležja ovog vremena, bez obzira na politička i verska opredeljenja. Istorijski roman postaje omiljeno štivo, a najznačajniji predstavnici tog žanra u Holandiji su književnica Bosboom-Tusen (*A.L.G. Bosboom-Toussaint*, 1812-1886) i Jakob van Lenep (*Jacob van Lennep*, 1802-1868), zaslužan za osnivanje dva značajna književna časopisa.

Flandrija

Najpopularniji i do današnjih dana najčitaniji istorijski roman nastao je, međutim, iz pera jednog flamanskog pisca. Nakon Napoleonovih poraza učesnice Bečkog kongresa su zaključile da bi protiv eventualnog novog francuskog ekspanzionizma trebalo stvoriti tamponzonu u vidu nove države. Tako je nakon više vekova razdvojenog postojanja voljom međunarodne zajednice pod vlašću holandske dinastije i njenog prvog kralja Vilema I nastala zajednička država severnog i južnog Nizozemlja: Kraljevina Nizozemlja. Zajednička država, međutim, nije bila dugog daha. Raspala se zbog nezadovoljstva frankofone elite na jugu, koja je pokrenula ustanak i 1831. izdejstvovala priznanje belgijske samostalnosti. Ta godina ujedno najavljuje i početak duge i mukotrpe emancipacije flamanskog dela stanovništva koje je politički i kulturno bilo zapostavljeno i diskriminisano. Odras njihove potrebe za nacionalnim identitetom upravo predstavlja roman Henrika Konsjansea (Hendrik Conscience, 1812-1883) «Flamanski lav» (*De leeuw van Vlaenderen*) gde se, potpuno u duhu romantizma, poseže za srednjovekovnom istorijom (*Guldensporenslag* tj. Bitka zlatnih mamuza, 1302) kao dokazom samosvojnosti. Osim istorijskih tema, Konsjanse je uveo i žanr seoske pripovetke koja će još dugo posle njega dominirati flamanskom književnošću. Svojim angažmanom na literarnom planu (mada je imao i političkih ambicija, ali je za njih bilo prerano) zaslužio je kao prvi flamanski pisac spomenik koji mu je za života podignut u Antverpenu. Zanimljivo je da je Konsanse prvi autor Nizozemlja koji je preveden na srpski i to još davne 1868. godine. U prvoborce Flamanskog pokreta (*Vlaamse Beweging*) za kulturnu emancipaciju spada još Jan Frans Vilems (*Jan Frans Willems*, 1793-1846) koji je iz zaborava izvukao srednjovekovnog «Lisca Rejnarda». Najznačajniji liričar svakako je sveštenik Hido Hezele (Guido Gezelle, 1830-1899) koji je jednostavnošću i razigranošću svog idioma, utemeljenog u narodnom jeziku, dopro do svih slojeva stanovništva. Zaslužan je takođe za niz folklorističnih i dijalektoloških studija.

Sestre Loveling (*Rosalie Loveling*, 1834-1875; *Virginie Loveling*, 1836-1923), pogotovu mlađa i dugovečnija Viržini, doprinele su razvoju flamanskog realizma. Sa Viržini do izražaja dolazi i ona liberalna, antiklerikalna intelektualna opozicija koja će još dugo morati da se bori protiv apsolutne dominacije katoličkog morala. Za srpsku historiografiju je od zanimljivosti

činjenica da su sestre Loveling tokom svog boravka u Parizu upoznale mladog Milana Obrenovića koji se školovao kod jednog njihovog prijatelja. Neka svoja dela Viržini Loveling je napisala zajedno sa sestrom, a jedan od svojih romana sa sestrićem Sirilom Bajseom, takođe značajnim autorom naredne generacije okupljene oko naprednog časopisa *Van Nu en Straks*. Njegov osnivač Ohist Vermeijlen (*August Vermeijlen*, 1872-1945) formulisao je programsku orijentaciju u čuvenoj rečenici «Hoćemo da budemo Flamanci da bismo postali Evropljani» (*Wij willen Vlamingen zijn om Europeeërs te worden*). Da su se autori okupljeni oko ovakve ideje izdigli iznad uskih okvira sopstvene sredine svedoči popularnost Bajsea - flamanskog Gi de Mopasana, kako su ga nazvali – čiji su naturalistički prikazi flamanskog sela rado čitani i u Holandiji. Flamanskim selom se bavio i Stejn Streuvels (*Stijn Streuvels*, 1871-1969), sestrić Hida Gezelea, ali na više lirski, impresionistički način.

Od ostalih saradnika treba još spomenuti Hermana Terlinka (*Herman Teirlinck*, 1879-1967) koji je ušao u istoriju flamanske književnosti kao autor prvog velegradskog romana, i Karela van de Vustejnea (*Karel van de Woestijne*, 1878-1929) čija je poezija pod uticajem Bodlera i Verlena najavila dolazak simbolizma.

Oslobađanje osećanja koje je sa sobom doneo romantizam omogućilo je i oslobađanje smeha. Javlja se pregršt autora kod kojih humor varira od satiričnog do tragikomičnog i burlesknog. Pod pseudonimom Klikspan, lejdenski student Johanes Kneppelhout (*Johannes Kneppelhout*, 1814-1885) stvorio je nezaboravnu galeriju likova iz akademskog miljea. Studentski život jednog drugog lejdenskog akademca, Herita van der Lindea (*Gerrit van der Linde*, 1808-1858), nazvanog Učitelj (*Schoolmeester*), takođe je rezultirao humorom zasnovanim pre svega na igri reči. I Nikolas Bejts (*Nicolaas Beets*, 1814-1903) je još kao student pod pseudonimom Hildebrand napisao svoje najpopularnije delo, «Mračnu komoru» (*Camera obscura*), burlesknu hroniku palanačkog života. Za tragikomičnu notu se pobrinuo propovednik Pit Palcens (*Piet Paaltjens*, 1835-1894) koji je ironisao na temu sopstvenog neprebolnog veltšmerca.

Skoro istovremeno sa romantičarskom zanesenošću javlja se i protivstruja koja traži oslonac u sitnograđanskim vrednostima: patrijarhalnom porodičnom životu i odanosti kralju, otadžbini i zdravom razumu. O duhu vremena najbolje svedoči činjenica da je jedan autor takvog opredeljenja kao prvi holandski pesnik još za života dobio spomenik: Hendrik Tolens (*Hendrik Tollens*, 1780-1856). Od ostalih treba spomenuti još pravika i političara Staringa (*A.C.W. Staring*, 1767-1849).

Kritika

Nisu svi autori u opštem zanosu nacionalnog osećaja bili samozadovoljni. Nekima je poređenje sa Zlatnim vekom služilo da se istaknu slabosti i mane sopstvenog vremena, pre svega sitničavog, malograđanskog duha, najbolje izraženog nemačkim pojmom *Biedermeier*. Protiv tog duha ustali su pisci okupljeni oko časopisa *De Gids* (1839). Jedan od njegovih osnivača, E.J. Pothiter (*E.J. Potgieter*, 1808-1875), na satiričan način je prikazao razvoj holandskog društva od gorostasnog Zlatnog veka do autorovih bezbojnih, učmalih sunarodnika oličenih u karikaturalnom liku Jana Salija. Duh vremena je kritici izložio i Jakob Hejl (*Jacob Geel*, 1789-1862) koji se zalagao za zlatnu sredinu između razuma i osećajnosti. Najznačajniji saradnici časopisa bili su katolički trgovac J.A. Alberdink Tejm (*J.A. Alberdingk Thijm*, 1820-1889) i propovednik Konrad Busken Ijet (*Conrad Busken Huet*, 1826-1886). Njih dvojica su svojim britkim perom nemilosrdno razotkrivali osrednjost i epigonstvo, postavivši temelje savremenoj književnoj kritici. Ijet je svojim delom «Zemlja

Rembranta» uz to napisao i prvu kulturnu istoriju severnog Nizozemlja. Koliko je bio ispred svog vremena svedoči i senzualnost njegovog romana «Lidevejde» kojim je najavio sledeću generaciju stvaralaca.

Multatuli

Najprevođeniji autor književnosti na nizozemskom, Edvard Daues Deker (*Eduard Douwes Dekker*, 1820-1887), poznatiji pod pseudonimom Multatuli (lat. - mnogo sam propatio), izdiže se sred svog vremena kao gorostas svetskog formata. Svojim delom «Maks Havelar, ili Licitacija kafe Holandskog trgovačkog društva» (1860) uzdrmao je politički i javni život Holandije. S jedne strane angažovanom temom kolonijalnog izrabljivanja, s druge strane modernizmom svog literarnog postupka koji je nastavio da zadivljuje i mnoge kasnije pisce ne samo nizozemskog već i nemačkog govornog područja. Iako nije uspeo da utiče na holandski obrazac ponašanja u Indoneziji, koji će nepunih sto godina kasnije rezultirati krvavom borbom za nezavisnost, Multatuli je uspeo da trajno obogati jezik i pojmovni aparat Nizozemlja svojim originalnim mislima, rečnikom i likovima.

Generacija osamdesetih

Osim merodavnih časopisa, u istorijama novije holandske i flamanske književnosti se radi lakše sistematizacije kao orijentir koriste i značajna godišta. Kada su u pitanju godišta, ona objedinjuju često vrlo raznorodne pisce na osnovu njihovog otpora prema vremenu koje im je prethodilo, ali bez jedoobraznog zajedničkog programa. Takav je slučaj sa autorima koji su se osamdesetih godina devetnaestog veka u svojoj osudi učmalosti i propovedničkog moralisanja okupili oko časopisa *De Nieuwe Gids* (1885). Mladi lavovi ovog pokreta – Klos, Horter, Vervej i Van Eden – otpočeli su svoje tektonsko menjanje literarnog pejzaža pod zajedničkom zastavom Lepote. Njihov dalji razvoj, međutim, račva ovaj prvobitno larpurlartistički pokret u nekoliko strujanja. Najverniji prvobitnom kretu da je poezija najindividualniji izraz najindividualnijeg osećanja ostao je Vilem Klos (*Willem Kloos*, 1859-1938) koji je pesnika po uzoru na engleske romantičare pre svega video kao ukletog i usamljenog, skoro božanskog pojedinca.

Albert Vervej (*Albert Verwey*, 1865-1937) je nakon razlaza sa svojim velikim prijateljem Klosom krenuo pravcem koji mu je utrla naredno veliko prijateljstvo sa nemačkim pesnikom Stefanom Georgeom. Rezultat će biti osnivanje prvog časopisa simbolističke orijentacije (*De Beweging*).

Herman Horter (*Herman Gorter*, 1864-1927), koji je započeo pesničku karijeru poemom «Maj» u slavu čulne lepote (tzv. senzitivizam), kasnije se okrenuo idealima socijalnog utopizma i komunizma, utičući da se neki njegovi savremenici (Van Dejsel, Henrijeta Roland Holst) takođe distanciraju od prvobitnog hiperindividualizma.

U dramskoj formi je društvene teme obrađivao socijalista Herman Heijermans (*Herman Heijermans*, 1864-1924) koji se tokom svog boravka u Nemačkoj upoznao sa delom naturaliste Gerharda Hauptmana.

Socijalni angažman ali i uticaj psihoanalize karakterišu delo psihijatra Frederika van Edena (*Frederik van Eeden*, 1860-1932) koji je svoje ideale pravičnijeg društva pokušao da realizuje osnivanjem radničko-umetničke kolonije po uzoru na američkog pisca Toroa. Teme genetske predodređenosti i potisnute seksualnosti povezuju ga sa naturalistima Lodevejkom van Dejselom (*Lodewijk van Deyssel*), Fransom Nečerom (*Frans Netscher*, 1864-1923) i Marselusom Emantsom¹⁰ (*Marcellus Emants*, 1848-1923), koji su takođe stvarali pod uticajem francuskog naturalizma (Zola) i naglog razvoja psihologije (Frojd).

¹⁰ Zanimljivo je da Emantsovo delo obuhvata i putopis nastao tokom njegovog putovanja po Bosni i Hercegovini.

Period oko smene stoleća, poznat pod francuskim pojmom *fin-de siècle*, jedan je od najinteresantnijih u holandskoj književnosti. Prožeta evropskim uticajima ona kod mnogih autora i doseže evropski nivo. To pogotovu važi za svestranog i izuzetno plodnog romansijera Luja Kuperusa (*Louis Couperus*, 1863-1923). Iako generacijski blizak pokretu osamdesetih, nije direktno bio povezan sa njihovim glasilom. Njegov estetizam i rafinman čine ga usamljenim dendijem holandske književnosti. Sa sjajnim osećajem za psihologiju likova i sugestivnim stilom koji po dužini rečenica podseća na Tomasa Mana, ostvario je neprolazne opise života haške buržoazije kojoj je i sam pripadao. Njegovim porodičnim vezama u tadašnjoj holandskoj koloniji Indoneziji možemo da zahvalimo za jedan od najznačajnijih kolonijalnih romana novog veka: «Pritajena sila». Pored Kuperusa, značajan autor naturalističke kolonijalne literature bio je i P.A. Daum (*P.A. Daum*, 1850-1898). Smenu stoleća karakteriše još i vidno prisustvo žena na literaraj sceni (Baudir Baker, Naf, De Vit). U okviru ženskog pisma, koje je steklo naklonost čitalaštva ali ne i literarne kritike, treba spomenuti Katarinu Alberdink Tejm (*Katharina Alberdingk Thijm*, 1848-1908) i njen roman «Kraljevska ljubav» inspirisan poslednjim Obrenovićima i Majskim prevratom.

Zahvaljujući ubrzanom razvoju društva, samo deceniju nakon pojave časopisa *De Nieuwe Gids* već može biti govora o novom senzibilitetu, pre svega u poeziji – oglašavaju se prvi simbolisti. Pesnici P.K. Bautens (*P.C. Boutens*, 1870-1943) i J.H. Leopold (*J.H. Leopold*, 1865-1925), nazvani i Generacijom devedesetih, utreće put svojim sledbenicima iz Generacije deset (Der Mau, Van Ejk, Adrijanus Roland Holst, Blum). Svi oni okupiće se oko Verjevovog časopisa *De Beweging* i duboko promišljene, filozofski intonirane poezije. U Flandriji simbolističku orijentaciju je sledio časopis *De Boomgaard*.

Ona socijalno i utopistički orijentisana struja Generacije osamdesetih (Vervej, Horter) nastavila je da deluje kroz časopis *De Nieuwe Tijd* i angažovanu poeziju Henrijete Roland-Holst i K.S. Adama van Shelteme, koji je prvih decenija dvadesetog veka bio omiljeni pesnik radničkog pokreta. Iako sasvim različitog pesničkog senzibiliteta, imali su zajedničku veru u mogućnost preobražaja društva kroz revoluciju. Sve dok se ta revolucija nije i zbila, u Rusiji. Poučeni njenom krvoločnošću, oboje su ublažili svoja ideološka shvatanja.

Isto se desilo i sa pesnikom i piscem Jakobom Izraelom de Hanom (*Jacob Israël de Haan*, 1881-1924), jednim od prvih holandskih modernista, koji se nakon komunizma priklonio cionizmu. Postumnu literarnu slavu doneo mu je njegov roman «Predgrađe Pejpe» u kojem na za ono vreme nečuveno otvoren način (zbog kojeg je bio izbačen s posla) piše o sadomazohističnom odnosu jednog homoseksualnog para. Inovativna je i njegova upotreba amsterdamskog žargona u fonetskoj transkripciji. Isti modernizam i ista otvorenost u vezi seksualnosti karakterišu i delo De Hanove sestre Kari van Bruhen (*Carry van Bruggen*, 1881-1932) koja se formalno povelala za Džojsovom tehnikom pripovedanja.

U deceniji pred izbijanje Prvog svetskog rata svoj debi su imala dva izuzetna prozna stvaraoca, Holanđanin Neskio (*Nescio*, 1882-1961) i Flamanac Vilem Elshot (*Willem Elsschot*, 1882-1960). Osim godine rođenja (a maltene i smrti), zajedničko im je i to da su obojica pripadala poslovnom svetu, dok im je pisanje bila nasušna duhovna potreba. Obojica su kasno dobila priznanje jer su tek mlađe generacije prepoznale modernizam njihovog svedenog stila. Razlika, naravno ima. Dok je Neskio poetičniji u opisivanju svojih mladih buntovnika protiv esteblišmenta, kod Elshota nadvladavaju humor i (samo)ironija zbog nemogućnosti tih buntovnika da promene čelične zakone ovozemaljskog, materijalnog sveta.

Prvi svetski rat predstavlja veliku prekretnicu za doživljaj stvarnosti. Iskustvo te velike klanice trajno je obeležilo književnost, pre svega u Belgiji koja je za razliku od neutralne Holandije teško propatila zbog nemačke okupacije i rovovskog rata koji se dobrim delom vodio na njenoj teritoriji. Usred okupacije, 1916, objavljena je prva zbirka najznačajnijeg flamanskog pesnika 20. veka, Paula van Ostajena (*Paul van Oostaijen*, 1896-1928). Prvi put se u poeziji na nizozemskom oglasila buka i vrevu velegrada. Nakon boravka u Berlinu, kulturnoj prestonici avangarde, Van Ostajen se i tematski i formalno priključio novom umetničkom izrazu u kojem su dominirali kubizam, dadaizam, futurizam i ekspresionizam. U svom jezičkom i tipografskom eksperimentu postao je veliki inspirator mnogim budućim pesničkim naraštajima, kako u Flandriji tako i u Holandiji. Uz Van Ostajena kao ekspresioniste okupljene oko časopisa *Ruimte* treba spomenuti još i njegovog dobrog prijatelja Gastona Bursensa, ali i pesnike Visa Munsu i Marniksa Hejsena.

Sasvim drugačiju sliku sveta posreduje poezija najvećeg holandskog savremenog pesnika, Martinusa Nejhofa (*Martinus Nijhoff*, 1894-1953), koji je takođe debitovao 1916. Kod njega se modernizam ogleda u spoju modernog, fragmentarnog senzibiliteta i savršenog vladanja klasičnim formama. Na tom rafiniranom zanatskom umeću je poput mnogih Holanđana imao da zahvali pomnom iščitavanju Biblije, što je u mnogim protestantskim porodicama tog vremena često bila i jedina lektira.

Naporedo sa strujanjima koja prate ona opšta, evropska, postoje i ona koja su specifičnije vezana za podneblje u kome su nastala. U Holandiji je književnost sve do šezdesetih godina dvadesetog veka bila pod velikim uticajem političke strukture društva vertikalno podeljenog shodno konfesionalnom i verskom opredeljenju (ili pak neopredeljenosti) na protestante, katolike, Jevreje i liberale. Ti stubovi (*zuil*) 'koji nose zajednički krov države' dali su ime za tipično holandski fenomen zvan *verzuiling*. Čitav društveni život, uključujući kulturu i umetnost, odvijao se po tom principu zasebnih entiteta. Shodno tome, osnovani su i katolički (*Roeping, De Gemeenschap*) i protestantski (*Opwaartsche wegen*) književni časopisi, s tim što su neki bili otvoreniji za interkonfesionalnu saradnju od drugih. Od autora koji su se profilisali koliko svojom literarnom osobenošću toliko i svojom naglašenom pripadnošću nekom od kulturnih stubova treba izdvojiti katolike Antona van Dajnkerkena i Jana Englemana, i protestante De Merodea i Herita Ahterberha. Ahterberh (*Gerrit Achterberg*, 1905-1962) utoliko zauzima posebno mesto što je svojom poezijom okrenutom smrti i nedostižnom savršenstvu ali i svojom fascinacijom metafizičkim sposobnostima jezika da vaskrsava prohujalo uživao nepodeljeno divljenje potonjih, posleratnih generacija.

U Flandriji između dva rata postoje dve tematske okosnice za literarno svrstavanje: jednu čini probuđena nacionalna svest, a drugu otpor prema tradicionalnim vrednostima oličenim u crkvi, kralju i državi. Privrženost tradiciji i rodnoj grudi negovaće u ovom periodu časopis *'t Fonteintje* i pesnici poput Minea i Van Nejlana, univerzalni humanizam je svoj izražaj našao u ekspresionističkom *De Ruimte*.

Kada je u pitanju holandska književnost u periodu između dva rata (tzv. *interbellum*), ton su takođe davala dva značajna časopisa. Internacionalni umetnički časopis *De Stijl* osnovao je Teo van Dusburh (*Theo van Doesburg*, 1883-1931), glasnogovornik avangarde, koji se u svojim literarnim manifestima zalagao za svekoliko napuštanje realizma. Oko jednog svog drugog časopisa (*Het Getij*) okupio je značajne mlade pesnike raznorodnog senzibiliteta ali ujedinjene pod zastavom moderne (Nejhof, De Vris, Van den Berh, Slauerhof).

Iz tog distanciranja od poetike Generacije osamdesetih izrodio se holandski ekspresionizam koji je za razliku od humanitarnog, flamanskog nosio predznak kosmičkog. Glavni protagonisti te dotad neviđene erupcije vitalnosti i poleta bili su Hendrik Marsman (*Hendrik Marsman*, 1899-1940), Herman van den Berh i Hendrik de Vris.

Modernizam karakterističan za slikarstvo i arhitekturu tridesetih godina – funkcionalnost i svedenost forme¹¹ – takođe je odlikovao i književni stil nazvan sasvim adekvatno *Nieuwe Zakelijkheid* (Nova poslovnost). Najznačajniji predstavnik ovog pravca bio je romansijer i pripovedač Ferdinand Bordevejk (*Ferdinand Bordewijk*, 1884-1965) čija dela, čak nešto pre Hakslijevih, najavljuju opasnost totalitarizma.

Drugi značajni časopis, *Forum*, nastao je kao rezultat jednog književnoteoretskog sukoba. Naime, vrsni polemičari i kritičari Meno ter Brak (*Menno ter Braak*, 1902-1940) i Edvard di Peron (*Eduard du Perron*, 1899-1940) osnovali se časopis *Forum* iz otpora prema diktatu forme. Tu nadmoć forme u tumačenju dela je i.o. zastupao Nejhof po kome je književnom delu trebalo prići kao autonomnoj tvorevini koja se otrgla od svog tvorca. Ter Brak i Di Peron su u toj polemici zastupali suprotno mišljenje, naime, da je za sud o delu presudna autentičnost i samosvojnost čoveka koji ga je stvorio. Što se stila tiče, prednost dobija razumljiva poezija, pisana običnim, svakodnevnim jezikom (*parlando*). Zahvaljujući takvim postulatima, kasno ali zasluženo priznanje dobijaju autori poput Elshota, Neskija i Dauma. Sukobljavanje 'forme i frajera' (*vorm-of-vent*) dugo je dominiralo literarnim životom Holandije ali i Flandrije, jer jedan od članova uredništva *Foruma* bio je flamanski pisac Moris Rulants (*Maurice Roelants*,). Od drugih značajnih saradnika treba spomenuti Flamance Herarda Valshapa, Riharda Minea, Jan van Nejlena i Holandane Hreshofa i Slauerhofa. Pesnik i pisac Jan Jakob Slauerhof (*J.J. Slauerhoff*, 1898-1936) možda najbolje ilustruje pojam 'frajera' kakav je zastupao *Forum*: ovaj romantičarski nemirni i buntovni lutalica, tako atipičan za duh svog vremena, bio je autentičan i samosvojan u svom izrazu, bez obzira na izvesni anahronizam i nesavršenstvo u formi.

Od drugih holandskih romanopisaca iz ovog legla treba još istaći Artura van Shendela koji se nakon neoromantičarskih početaka proslavio tzv. holandskim romanima koji odišu teškim protestantskim nasleđem predestinacije; i Simona Vezdejka, najplodnijeg i najsvestranijeg autora između dva rata, koji se u svom psihološkom portretisanju likova poveo za Prustom.

Flamanske forumovce karakteriše obračun sa provicijalizmom i folklorizmom koji su uz blagoslov katoličke crkve toliko dugo dominirali literarnim životom. Najsnažniji autor iz te plejade bio je Herard Valshap (*Gerard Walschap*, 1898-1989) čiji će vitalizam u borbi sa stegama društvenog morala nastaviti da odjekuje u delima posleratnog velikana Huga Klause. Jedan drugačiji, mnogo introvertniji senzibilitet progovara iz dela Morisa Hilijamsa (*Maurice Gilliams*, 1900-1982) koji će takođe imati svoje sledbenike nakon rata (Deleu).

Drugi svetski rat pokosio je na samom početku nekolicinu značajnih književnika: na dan nemačke okupacije Di Peron je umro od srčanog udara dok je njegov prijatelj Ter Brak izvršio samoubistvo. U vodama Kanala udavio se Hendrik Marsman čiji su brod torpedovali Nemci. Književni život time, međutim, nije stao. Zvanično je nastavio da se odvija unutar Kulturne komore (*Kultuurkamer*) čiji je zadatak bio da se pod patronatom okupatora stara o rasnoj čistoti i jednodušju holandskih autora. Otpor prema okupatoru naterao je većinu pisaca u ilegalu kako bi izbegli progone, a neretko i smrt. Potresno svedočanstvo o tom vremenu predstavlja neveliko delo pesnika Jana Kamperta (Jan Campert, 1902-1943), streljanog zbog pomaganja Jevrejima.

¹¹ U arhitekturi je najznačajniji predstavnik bio Ritveld (Rietveld), u slikarstvu Pit Mondrijan (Piet Mondriaan)

Stradanje Jevreja inače predstavlja posebno mračnu stranu holandske istorije koju je svet pre svega upoznao zahvaljujući dnevniku trinaestogodišnje Ane Frank. Drugo, ništa manje bolno svedočanstvo predstavlja dnevnik Eti Hillesum (*Etty Hillesum*, 1914-1943). Od preživelih autora jevrejskog porekla na čije je stvaralaštvo rat utisnuo snažan pečat treba istaći Abela Hercberha i Marhu Minko.

Trauma Drugog svetskog rata, bez obzira na relativno mali broj žrtvava u Holandiji (barem ako se poredi sa nekim drugim zemljama), i dalje je vrlo prisutna u holandskoj književnosti. Sve do u današnje vreme ostavlja svoj trag, bilo da se radi o holandskom pokretu otpora (De Vris, Vezdejk, Hermans, Muliš), žrtvama holokausta (Preser, Durlaheer, Oberski, Mejer, Pointl, Mering, Fridman, De Vinter) ili pak japanskog terora u azijskim logorima (Brauers, Kausbruk, Springer).

Ono što razlikuje srpsku i holandsku književnost kad je ratna tematika u pitanju, to je mnogo izraženiji relativizam i cinizam kod ove potonje. Odmah nakon rata debitovala je jedna generacija mladih pisaca čije delo iskazuje beznade i gubitak iluzija zbog toga što rat nije doneo očekivano pročišćenje. Herard Reve (*Gerard Reve*, 1923) je šokirao generaciju očeva svojim prvencem «Večeri» u kojem razotkriva dezorijentaciju i borniranost mlade generacije, dok Vilem Frederik Hermans (*Willem Frederik Hermans*, 1921-1995) svojom bespoštednom ironijom dovodi u pitanje održivost teze o dobrim pobednicima i zlim gubitnicima. Ako ovoj dvojici još pridodamo Harija Muliša (*Harry Mulisch*, 1927), sina austrijskog oficira i Jevrejke, koji se takođe u više romana pozabavio temom rata i krivice, onda na okupu vidimo tri najznačajnija autora posleratne holandske književnosti zaokupljena temom Drugog svetskog rata.

Osim ove tematske srodnosti, ova tri autora poseduju sasvim različiti izraz. Revea je senzualnost odvela katoličanstvu i izraženoj homoerotici, Hermans je u svojim delima kreirao jedan cinični, nihilistički univerzum dok je Muliš ispoljio najviše ambicije pokušavajući da u literarnoj formi pruži filozofsko tumačenje kosmosa.

Ovoj trojici se po izraženom egzistencijalizmu, tako karakterističnom za svetsku književnost tog perioda, može pridružiti još i Ana Blaman (*Anna Blaman*, 1905-1960) koja među prvima načinje temu lezbijske ljubavi.

Sasvim drugačijeg senzibiliteta, sa sklonošću ka temama o istorijskim previranjima, je Hella Hase (*Hella Haasse*, 1918), velika dama posleratne književnosti, koja je debitovala novelom o nemogućnosti prijateljstva između holandskog i javanskog dečaka u osvit indonežanske borbe za nezavisnost. Time je otvorila značajno poglavlje postkolonijalne književnosti u koje su se upisali još mnogi kasniji autori (Alberts, Van Dis, Ribsamen, Blum i dr.). Potpuno samosvojno je i delo Antona Kolhasa koji se svojim modernim basnama nadovezuje na tradiciju životinjskog epa.

Pored ovih mladih lavova, u posleratnoj književnosti su još prisutni neki značajni predratni autori. U prozi su to Vezdejk, Bordevejk, Den Dolard, u poeziji Ahterberh, Afjes, Hornik, Ida Herhard i Vasalis. Pesnikinja Vasalis, nevelikog ali nezaobilaznog opusa, u svojoj intimističkoj poeziji podseća na poznu Desanku Maksimović.

U Flandriji se među nastavljaju tradicionalne forme mogu svrstati pesnici De Has, Van Herevehen, Van Vilderode i veoma samosvojna Kristina D'An.

Kada je poezija u pitanju, značajnom prekretnicom se smatra 3. novembar 1949, kada je u amsterdamskom muzeju *Stedelijk* povodom izložbe umetnika¹² okupljenih oko grupe *Cobra* održano poetsko veče na kojem su svoja revolucionarna načela predstavili pesnici Elburh, Andreus, Kauenaar i Lučebert¹³. Zajedno sa istomišljenicima (Klaus, Remko Kampert, Shirbejk, Hanlo, Vinkenoh, Polet i dr.) učiče u istoriju književnosti kao Generacija pedesetih.

¹² Jedan od značajnijih slikara iz ove grupe bio je Holanđanin Karel Apel.

¹³ Mnogi pripadnici Generacije pedesetih bili su dvostruki talenti, kao napr. Lučebert.

Njihov je bunt, kao i kod svih mladih naraštaja, bio usmeren protiv esteblišmenta i izveštačenosti i pompeznosti dotadašnje lirike koja je po njima bila oličena u Bertusu Afjesu. Njih nisu zanimali logika i idealizam već asocijativnost i telesnost jezika. Inspiraciju su nalazili u primitivnoj umetnosti, dečijoj spontanosti i improvizacijama džez. Drugim rečima, nadovezivali su se na nasleđe najznačajnijeg predratnog pesnika moderne, Paula van Ostajena. Od savremenika su svojim pretečom smatrali rano preminulog Hansa Lodejzena.

Dok je glasilo avangarde u Holandiji bio časopis *Podium* a pesnik Paul Rodenko njen teoretičar i sastavljač prve antologije, u Flandriji su se poklonici nove poezije okupili oko časopisa *Tijd en Mens* i urednika Jana Valravensa koji je sastavio prvu flamansku antologiju eksperimentalne poezije. Od značajnih saradnika ovog časopisa, koji je nakratko bio fuzionisan sa svojim holandskim parnjakom, treba spomenuti Klauza, Bona, Snuka, Pernata i Hilsa.

Proza se u Flandriji veoma brzo opredelila za nov izraz. Inovacije se pre svega ogledaju u stilu koji napušta klasičnu pripovedačku formu i okreće se mogućnostima novog romana. I tematski dolazi do pomaka, pre svega u rušenju tabua vezanih za crkvu i seksualnost, i u razotkrivanju bolesnih odnosa, kako unutar porodice, tako i unutar društva. Najznačajnija imena koja su debitovala u ovom periodu su Hugo Klaus (čiji je literarni početak bio insiprisan Foknerom), i sjajni Luj Paul Bon. Nešto kasnije na scenu stupaju Paul de Vispelare i Ivo Mihils. Svestranost Huga Klauza, koji je osim u lirici briljirao i kao romanopisac i dramaturg doprinela je da bude izabran za trajnog flamanskog kandidata za Nobelovu nagradu.

Naporedo sa ovim talasom, u Flandriji se javlja jedna druga grupa autora čije će glavno obeležje postati magični realizam. Uticaj kolektivnog i individualnog nesvesnog¹⁴ u doživljaju stvarnosti ogleda se u delima autora kao što su Dene, Lampo, D'Aze.

Šezdesete godine stoje u znaku zahteva za slobodom i demokratizacijom. Pod slobodom se pre svega podrazumevalo oslobađanje seksualnosti od moralnih stega. U Holandiji su pisci poput Volkera, Kremera i Revea bespoštednom otvorenosću rušili puritanske norme društvenih stubova, u Flandriji su Žef Herarts, Klaus i Bon razotkrivali hipokriziju katoličkog morala.

Demokratizacija se ogledala u pobuni protiv elitizma. Umetnost je trebalo da postane roba široke potrošnje, dostupna svakom. U književnosti, pre svega u poeziji, rezultat je bio neorealizam čiji je moto glasilo: obično učiniti neobičnim¹⁵. Časopisi koji su zastupali ovakvu orijentaciju bili su *Gard Sivik* (Armando, Verhahen; Snuk, Hils) i *Barbarber* (Shipers, Bernlef, Brands, Budinh, Hejl).

U prozi se neorealizam manifestuje u primeni različitih pripovedačkih tehnika što novom romanu daje fragmentarnu strukturu koja kao takva bolje odražava postmodernističku haotičnost i mozaičnost stvarnosti. Autori koji su se istakli u ovom periodu su Bon, De Vispelare, Mihils, Hase, Notebom, Krol, Brakman.

Što se kulturnih veza Holandije i jugoslovenskog prostora tiče, šezdesete pokazuju vrhunac interesovanja zahvaljujući primamljivosti samoupravnog modela za holandske levičare. U ovom periodu nastaje nekoliko turističkih vodiča iz pera poznatog pisca Den Dolarda (*A. Den Doolaard*, 1901-1994) koji je nekoliko svojih predratnih romana situirao na Balkanu, pre svega u Albaniji, Makedoniji i Crnoj Gori.

¹⁴ Teorija K.G. Junga o kolektivnom nesvesnom i o sinhronicitetu podstakla je Huberta Lampoa da u svojim esejima definiše pojam magičnog realizma.

¹⁵ Veliku inspiraciju nalazili su u delima francuskog umetnika Marsela Dišana (Marcel Duchamp)

Sedamdesetih se klatno opet polako vraća na drugu stranu. Oko holandskog časopisa *Tirade* se okupljaju pesnici koji kombinacijom osećajnosti i razuma oličenog u parlando-stilu, dobijaju etiketu neoromantičara kao napr. Koplant, Hercberh, Herlah, Vasalis, Korteveh. U Flandriji su najznačajniji predstavnici ovakve orijentacije De Konink, Nolens, Hrive, Van Vlit, Mandelink, Van hej.

Odbojnost prema suzdržanosti i poslovnosti iskazivali su i pesnici okupljeni oko časopisa *Raster*. Zbog svoje zaljubljenosti u jezik i njegove stvaralačke mogućnosti mogli bi se nazvati konstruktivistima (Faveri, Kauenar, Ten Berhe, Hamelink).

Neoromantičarske karakteristike ispoljavaju i oni pesnici i pisci koji svojim kitnjastim ili arhaičnim jezikom i interesovanjem za bizarno i groteskno podsećaju na preokupacije 19. veka (Auens, Komrej, Sibelink, Mejsing, Renate Dorestejn).

U prozi sedamdesetih pre svega dominira napuštanje eksperimentalne forme i povratak realizmu. Javlja se čitav niz pisaca koji se i formalno i tematski mogu nazvati tipično holandskim, što u ovom kontekstu znači opterećenim svojim protestantskim vaspitanjem: Hart, Bishevel, Heresma, De Jong, Van Kelen.

Značajan časopis ovog perioda, *Revisor*, naćeće jednu drugu temu koja će zaokupiti mnoge autore, a to je uzajamni odnos pisca, mašte i stvarnosti (Notebom, Kelendonk, Matsir, Mejsing, Brauers, Brakman). U tom poigravanju tekstem i čitaocem najzapaženiji je Sejs Notebom (*Cees Nooteboom*, 1933) koji ujedno spada u najprevođenije holandske pisce, pre svega u Nemačkoj.

Krajem sedamdesetih se u holandskoj prozi, koju je dobrim delom karakterisala introspekcija i egocentričnost (*navelstaarderij*), javljaju pisci koji u roman opet unose uličnu vrevu i društvena dešavanja. Što se forme tiče, upadljiva je renesansa višetomnog romana-hronike (Van der Hejden, Voskajl, Feron).

Idejni roman o tištećim egzistencijalnim pitanjima dobija svog najznačajnijeg autora u liku Fransa Kelendonka (*Frans Kellendonk*, 1951-1990) koji će ostati upamćen i kao prva žrtva side u literarnom svetu. Kroz njegov roman «Mistično telo» nastavlja se tradicija korišćenja biblijskog jezika i metaforike kao i potreba za moralnim i etičkim putokazima.

U Flandriji je tendencija društvenoangažovanog romana izraženija. To pre svega važi za autore starije generacije kao što su Luj Paul Bon i Vard Rajslink, ali i za one kasnije poput Van den Bruka, Vandeloja i Lanoa.

Sličnosti sa Bonovim («Kapelski put») i Klausovim («Tuga Belgije») porodičnim i društvenim hronikama pokazuje najznačajniji roman flamanske spisateljice Monika van Pamel, «Prokleti očevi». Uz nju kao značajne autorke treba istaći još i Kristin Hemerehts i Patrisiju de Martelare.

Od holandskih spisateljica koje su obeležile preposlednju deceniju dvadesetog veka treba spomenuti Renate Dorestejn, Renate Rubinstejn, Marhrit de Mor, Helgu Ribsamen, Koni Palmen, Vone van der Mer, Anu Enkvist, Šarlotu Mucars, Neleke Nordervlit, Raša Peper i dr.

Značajno mesto u okviru flamanskog postmodernizma osamdesetih zauzima svestrani autor Stefan Hertmans koji kako u poeziji tako i u prozi balansira između stvarnosti i često bizarne fantazije. On takođe predstavlja jednog od prvih pesnika na nizozemskom koji su posvetili stihove jugoslovenskom građanskom ratu i Sarajevu kao njegovom simbolu.

Druge pesnike karakteriše znalačko korišćenje svakodnevnog jezika u poetske svrhe (Dikal, Van Bastelare, Van Vlit, Nolens, Hrive, Lanoa, Spinoa).

Žargon svakodnevice, inspirisan stilom mladih američkih autora, javlja se i u prozi književnika koji stvaraju u poslednjoj decenije veka. U Flandriji su to Herman Bruselmans i Tom Lanoa, u Holandiji Jost Zvahermans, Ronald Hiphart i Arnon Hrunberh¹⁶. Arhaičniji, svečaniji ton pak karakteriše prozu autora kao što su P.F. Tomese i Tomas Rosenbom.

Što smo bliži sadašnjem trenutku, to je teže razvrstavati sve brojniju literarnu produkciju na nizozemskom. Tematski bismo još mogli spomenuti upadljivu zastupljenost putopisne proze koja poznaje neprekinuti razvoj još od srednjeg veka. Razlog tome je svakako dostupnost dalekih meridijana, ali i potreba autora, pre svega holandskih, da umaknu skučenosti rodne grude. Mnogi pisci su ostali verni jeziku ali ne i prostoru (Reve, Hermans, Komrej i dr). Najzanimljiviji savremeni fenomen, međutim, predstavljaju autori koji pišu na nizozemskom iako im to nije maternji jezik. Jednu grupu čine autori rodnom iz holandskih kolonija Surinama i Antila. Među najznačajnije spadaju Kola Debrot, Frank Martinus Arion i Astrid Rumer. Pedesetih i šezdesetih godina Holandija je pružala utočište izbeglicama i političkim emigrantima iz istočne Evrope tako da se javljaju autori sa češkim kao maternjim jezikom (Beranova). Kasnije će se u Nizozemlje doseliti literarni talenti iz Bugarske (Panajotova), Kine (Vang), Irana (Abdolah), Ugande (Isegava). Poslednjih godina literarnu scenu obogaćuju mladi autori koji već predstavljaju drugu generaciju arapskih emigranata, prevashodno iz Maroka (Benali, Bouazza, Novaire, El Hadži). Sa holandskim državljanstvom i podeljenom jezičkom i kulturološkom svesti, ovi autori unose tematske i stilske inovacije kao i živost zasnovanu na susretu i sukobu kultura. Ovaj impuls sa strane pokazao se kao dobrodošao začim protiv otužnosti samodovoljnosti.

Poslednju smenu stoleća karakteriše prilično paradoksalna situacija: s jedne strane raste zabrinutost zbog navodnog propadanja i siromašenja jezika usled nekontrolisane najezde angloameričkog uticaja¹⁷ u svim segmentima leksikona, pa čak i gramatike. Ovo pre svega važi za Holandiju. U Flandriji sa porastom ekonomske moći raste i nacionalna svest o kulturnoj i jezičkoj zasebnosti, što ima za posledicu sve izraženiju upotrebu regionalnog varijeteta¹⁸ i učestalije pozive na razgraničenje i razdvajanje jezika.

S druge strane je, pak, literarna produkcija sve obimija. Izdavači i njihovi grafički dizajneri uspevaju da održe jedinstvo tržišta i kvalitet ponude, a razrađen sistem nagrada i subvencija podstiče kako autore tako i njihove prevodioce. I naposletku, taj navodno ugroženi jezik podstiče sve više pisaca da se odreknu svog maternjeg jezika radi kreativnog užitka koji im pruža nizozemski.

Možda to može poslužiti kao inspiracija srpskim izdavačima i čitalaštvu da upoznavanjem književnosti dokuče privlačnost jednog jezika i dveju kultura u niziji velikih reka kraj Severnog mora.

¹⁶ Ovaj poslednji je posle kratkotrajnog boravka u Beogradu napisao dva članka o svojim utiscima.

¹⁷ Mnogi za ovakav razvoj optužuju vlasti koje su dozvolile paralelno školovanje na engleskom, kako u osnovnom i srednjem tako i u visokom obrazovanju.

¹⁸ Televizijske emisije se već titlaju radi lakšeg razumevanja.